

การอนุมานความหมายโดยอ้อมในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา
INDIRECT INFERENCE OF MEANING IN ATTHAKATHA AND TIKA
COMMENTARIES

พระมหาไวยักษ์นรินทร์ อาวุธปัญโญ (มีสุวรรณ)

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

Phramaha Waichanin Awuthpanyo (Meesuwan)

Thammasat University

E-mail: Waichanin007@gmail.com

(Received : August 2, 2025; Revised December 13, 2025; Accepted 29 December 29, 2025)

บทคัดย่อ

บทความเรื่อง “การอนุมานความหมายโดยอ้อมของอรรถกถาและฎีกา” นี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษารูปแบบและหลักการของ “อุปจาระ” (Upacāra) ซึ่งเป็นวิธีการใช้ภาษาโดยอ้อมที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาในพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะอุปจาระทั้ง 12 ประเภทที่โบราณจารย์ได้บัญญัติขึ้นเพื่ออธิบายข้อความในพระไตรปิฎกที่มีลักษณะคลุมเครือหรือใช้ภาษาทางธรรมในเชิงนัยยะ งานก่อนหน้าได้กล่าวถึงอุปจาระเหล่านี้เป็นรายการ โดยเน้นการอธิบายตัวอย่างจากคัมภีร์เป็นหลัก แต่ยังขาดการจัดกลุ่มและวิเคราะห์เชิงโครงสร้างทางภาษาศาสตร์ งานชิ้นนี้จึงนำเสนอการจัดหมวดหมู่อุปจาระทั้ง 12 รูปแบบใหม่ โดยอิงกับแนวคิดทางภาษาศาสตร์ว่าด้วย โวหารภาพพจน์ (figurative language) ได้แก่ เมทาฟอรั (metaphor), เมโทนีมี (metonymy) และ สิเนคโดคี (synecdoche) ร่วมกับกรอบการวิเคราะห์เชิงตรรกะ เช่น การอนุมานโดยอ้อม เพื่ออธิบายหลักการคิดของโบราณจารย์ให้มีระบบและเป็นสากลมากขึ้น ผลการศึกษาพบว่า อุปจาระสามารถจัดกลุ่มได้เป็น 3 หมวดหลัก คือ (1) การเปลี่ยนชนิดความหมาย (พูดถึงสิ่งหนึ่งแต่หมายถึงอีกสิ่งหนึ่ง) (2) ความสัมพันธ์ระหว่างส่วนกับทั้งหมด (3) การเปรียบเทียบโดยใช้อุปมา เพื่อแสดงนัยทางความหมาย การจัดกลุ่มเช่นนี้ช่วยให้สามารถเข้าใจตรรกะการตีความของคัมภีร์ชั้นรองได้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น และสามารถใช้เป็นเครื่องมือสำหรับแปล วิเคราะห์ หรืออธิบายคำสอนในเชิงระบบ งานวิจัยชิ้นนี้เสนอแนะว่า งานตีความคัมภีร์พุทธในอนาคตควรประยุกต์ใช้แนวคิดจากภาษาศาสตร์ร่วมสมัยเพื่อศึกษาวิธีการใช้ภาษาของโบราณจารย์อย่างเป็นระบบ อันจะช่วยให้การถ่ายทอดพุทธธรรมมีความเข้าใจง่ายและเข้าถึงผู้ฟังร่วมสมัยได้มากยิ่งขึ้น

คำสำคัญ: การอนุมานความหมายโดยอ้อม, อุปจาระ, โวหารภาพพจน์

Abstract

This article, “Indirect Inference of Meaning in the Commentaries and Sub-commentaries,” aims to study the forms and principles of “Upacāra,” an indirect linguistic method that appears in the Buddhist Commentaries and Sub-commentaries. In particular, it examines the twelve types of Upacāra that ancient scholars devised to interpret passages in the Tipiṭaka which are obscure or expressed in indirect doctrinal language. Previous studies have addressed these types individually, focusing mainly on examples from the texts themselves, but have not yet classified them systematically or analyzed them through a linguistic framework. This study therefore proposes a new classification of the twelve types of Upacāra based on concepts from figurative language—namely metaphor, metonymy, and synecdoche—together with an inferential and logical framework, in order to explain the reasoning of the ancient commentators in a more systematic and universal way. The findings reveal that Upacāra can be grouped into three major categories: (1) Shift of reference—speaking of one thing but meaning another; (2) Part–whole relations—the relationship between the whole and its parts; and (3) Analogical or metaphorical usage—employing comparisons to convey meaning. This classification enables a deeper understanding of the interpretative logic of secondary Buddhist texts and can serve as a tool for translating, analyzing, and explaining the teachings more systematically. This research suggests that future studies on the interpretation of Buddhist texts should adopt contemporary linguistic frameworks to examine how ancient commentators used language systematically. Such an approach will help make the transmission of the Dhamma more comprehensible and accessible to contemporary audiences.

Keywords: Indirect Inference, Uphachara, figurative language

บทนำ

ในบรรดาคำสอนอันลึกซึ้งของพระพุทธศาสนา การตีความถ้อยคำในพระไตรปิฎกและคัมภีร์อรรถกถาเป็นกระบวนการที่มีความซับซ้อน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อพระคัมภีร์ใช้ถ้อยคำที่มีนัยโดยอ้อม อุปมา หรืออุปการะ (upacāra) ซึ่งเป็นวิธีการสื่อความหมายที่ต้องอาศัยการอนุมานและการเข้าใจบริบทอย่างลึกซึ้ง นักวิชาการพุทธศาสนาหลายท่านได้กล่าวถึง “อุปการะ” ในแง่มุมต่าง ๆ และพยายามจำแนกประเภทตามลักษณะการใช้ในคัมภีร์ เช่น อุปการะแบบกล่าวถึงผลแต่หมายถึงเหตุ หรือกล่าวถึงเหตุแต่หมายถึงผล เป็นต้น อย่างไรก็ตาม งานศึกษาที่ผ่านมายังมุ่งเน้นที่การให้คำนิยามและยกตัวอย่างจากคัมภีร์เป็นหลัก โดยยังไม่ค่อยมีการวิเคราะห์ผ่านกรอบแนวคิดเชิง ไวยากรณ์ภาพพจน์ (figurative

language) หรือ ทฤษฎีภาษาเชิงเปรียบเทียบ (figurative semantics) ที่เป็นที่ยอมรับในศาสตร์ทางภาษาศาสตร์และปรัชญาภาษาในระดับสากล

งานศึกษาชิ้นนี้จึงมีจุดมุ่งหมายเพื่อเพิ่มเติมมิติการตีความโดยใช้กรอบแนวคิดจากโวหารภาพพจน์ เช่น เมทาฟอรั (metaphor), เมโทนีมี (metonymy), ลีเนคโดกี (synecdoche) รวมถึงหลักการอนุมานเชิงเหตุผล (inferential logic) มาเป็นพื้นฐานในการจัดหมวดหมู่อุปจาระทั้ง 12 ประเภท ที่ปรากฏในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาและฎีกา การจัดหมวดหมู่นี้ไม่เพียงแต่ช่วยให้เข้าใจโครงสร้างความคิดของอุปจาระแต่ละประเภทได้ชัดเจนยิ่งขึ้น หากยังช่วยให้การตีความภาษาทางธรรมในพระพุทธานุศาสนามีความเป็นระบบ เป็นตรรกะ และสามารถอธิบายด้วยแนวคิดร่วมสมัยในเชิงภาษาศาสตร์และปรัชญา ได้อย่างสอดคล้องและเชื่อมโยงกับบริบทสากล

ด้วยเหตุนี้ งานชิ้นนี้จึงมิใช่เพียงการจำแนกอุปจาระตามตัวอย่างจากคัมภีร์เท่านั้น แต่ยังเป็นความพยายามในการ สร้างสะพานเชื่อม ระหว่าง ภาษาแห่งธรรมะในพระพุทธานุศาสนากับ แนวคิดเชิงภาษาศาสตร์ปรัชญาภาษาร่วมสมัย อันจะเป็นประโยชน์ต่อการแปล การตีความ และการนำเสนอคำสอนพุทธศาสนาในระดับสากลต่อไป

การอนุมานความหมายโดยอ้อม

การศึกษารูปแบบการใช้ภาษาในพระไตรปิฎกและอรรถกถานั้นเผยให้เห็นว่าภาษาธรรมในพระพุทธานุศาสนาไม่ได้ยึดติดเพียงกับความหมายตรงตามศัพท์เท่านั้น แต่มีการใช้ภาษาโดยอ้อมผ่าน “อุปจาระ” (upacāra) ซึ่งเป็นวิธีสื่อสารที่ กล่าวสิ่งหนึ่ง แต่มีเจตนาให้เข้าใจอีกสิ่งหนึ่ง อันสัมพันธ์กันในเชิงตรรกะหรือนัยยะเชิงความหมาย หลักการสำคัญของอุปจาระคือการอนุมานความหมายโดยอ้อม (indirect inference) หรือการตีความจาก ความสัมพันธ์เชิงความหมาย แทนการยึดความหมายตามศัพท์อย่างเคร่งครัด ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดในพระอภิธรรมที่แยก “ปริยัญญัติ” (คำบัญญัติ) ออกจาก “ปรมาตถธรรม” (ความจริงขั้นสูงสุด)

ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาและฎีกา มีการกล่าวถึง อุปจาระจำนวน 12 ประเภท ซึ่งมีลักษณะแตกต่างกันไป แต่เมื่อพิจารณาอย่างเป็นระบบ อุปจาระเหล่านี้สามารถ จัดจำแนกออกเป็น 3 กลุ่มหลักตามลักษณะของการเปลี่ยนความหมายหรือโอนนัยยะทางภาษาได้ ดังนี้

หมวดการโอนความหมาย (พูดสิ่งหนึ่ง แต่หมายถึงอีกสิ่งหนึ่ง)

กลุ่มนี้ใช้ “สิ่งหนึ่ง” แทน “สิ่งที่สัมพันธ์กัน” โดยมีโครงสร้างที่เป็นคู่ เช่น เหตุ-ผล, คุณ-ผู้มีคุณ, ที่อาศัย-ผู้อาศัย เป็นต้น ถือเป็น การเปลี่ยนชนิดของนามโดยยังอิงความสัมพันธ์อยู่

- ผลอุปจาระ กล่าวถึง ผล แต่หมายถึง เหตุ
- การณอุปจาระ กล่าวถึง เหตุ แต่หมายถึง ผล
- ฐานอุปจาระ กล่าวถึง ที่อาศัย แต่หมายถึง ผู้อาศัย
- ฐานยอุปจาระ กล่าวถึง ผู้อาศัย แต่หมายถึง ที่อาศัย
- คุณอุปจาระ กล่าวถึง คุณลักษณะ แต่หมายถึง สิ่งที่มีคุณลักษณะ

- คุณูปจาระ กล่าวถึง ผู้มีคุณ แต่หมายถึง คุณของผู้นั้น
กลุ่มนี้สอดคล้องกับกลวิธีทางวาทศิลป์ที่เรียกว่า เมโทนิมี (Metonymy) ซึ่งใช้สิ่งหนึ่งแทน
อีกสิ่งหนึ่งที่สัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด

หมวดความสัมพันธ์ระหว่างส่วนกับทั้งหมด (Synecdoche)

กลุ่มนี้เปลี่ยนระดับของการอ้างอิงจาก “รวม” ไปหา “บางส่วน” หรือ “บางส่วน” ไปหา
“รวมทั้งหมด”

- เอกเทศอุปจาระ กล่าวถึง ทั้งหมด แต่หมายถึง บางส่วน
- เอกเทศอุปจาระ กล่าวถึง บางส่วน แต่หมายถึง ทั้งหมด

ทั้งสองประเภทใช้โครงสร้างการเปรียบเทียบที่ตรงข้ามกัน แต่มีตรรกะเดียวกัน นั่นคือ ใช้
“ตัวแทน” เพื่อสื่อความหมายที่มากกว่าหรือน้อยกว่าที่กล่าวไว้

หมวดการเปรียบเทียบหรือเปรียบเทียบ (Analogy/Metaphor)

กลุ่มนี้ใช้ภาพหรือสิ่งเปรียบเทียบ (อุปมา) เพื่ออธิบายสิ่งที่เข้าใจยาก เป็นการอาศัยความ
“คล้าย” หรือ “ใกล้เคียง” เพื่อสื่อสารความหมาย

- สติอุปจาระ กล่าวถึง สิ่งที่เปรียบ แต่หมายถึง สิ่งที่ถูกเปรียบ
- เอกทูปจาระ กล่าวถึง สิ่งที่ไม่ต่างกัน ให้ดูเหมือน ต่างกัน
- สมิอุปจาระ กล่าวถึง ที่ใกล้ แต่หมายถึง สิ่งที่อยู่ใกล้
- ตัทธัมมอุปจาระ กล่าวถึง สิ่งที่ไม่จริง ให้ดูเหมือน มีจริง

กลุ่มนี้สัมพันธ์กับกลวิธีโวหารแบบ เมทาฟอ (Metaphor) และ การอุปมา (Simile) ซึ่ง
ช่วยให้ผู้อ่านเข้าถึงนามธรรมผ่านรูปธรรม

หมวดการโอนความหมาย (พูดสิ่งหนึ่ง แต่หมายถึงอีกสิ่งหนึ่ง)

ผลอุปจาระ

การอธิบายด้วยการอนุมานความหมายโดยอ้อมปรากฏเป็นครั้งแรกในอรรถกถาพุทธทศ
ชื่อ สมังควลลิตานี ซึ่งแต่งราว พ.ศ. 1000 โดยพระพุทธรโฆษาจารย์ (คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย, 2555) ดังมีข้อความว่า

ยถา หิ อุทกสส วา วาตสส วา อคคิโน วา ตินรูกขาทีน สัมภคคปถิกคตตาย วา ฉามตตาย
วา คตมคโค ปากโฏ โหติ, น จ สៃ คตมคโค ตาเนว อุทกาทีน, เอวเมว ชราย ทนตาทีน ขณชิจจาทีวเสน
คตมคโค ปากโฏ, จกขุ อุมมิเลตวาปี คยหติ, น จ ขณชิจจาทีเนว ชรา ฯ น หิ ชรา จกขุวิญญูญยา โหติ ฯ
น หิ ชรา จกขุวิญญูญยา โหติ ฯ ยสมา ปน ชรี ปตตสส आयु हयति, तस्मा चरा ‘आयुनो संहानी’ ति फलुप
जारेन वृत्ता १

ทางที่น้ำ ลม หรือไฟไปแล้วย่อมปรากฏเพราะพัดพาหญ้าและต้นไม้เป็นต้นให้ล้มราบไป
หรือเพราะเผาไหม้หญ้าและต้นไม้เป็นต้น แต่ทางไปนั้นนั่นแลที่ปรากฏแล้วก็ไม่ใช่น้ำเป็นต้นเหล่านั้นเลย
ฉันทใด ทางไปของความแก่ ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ปรากฏได้ ด้วยอำนาจแห่งอาการ 32 มีพื้นเป็นต้นหลุดไป

แล้วเป็นต้น บุคคลแม้หลับตาแล้วก็จับต้องได้ แต่ความมีพันหลดเป็นต้นนั้นแล ไม่ใช่ความแก่ เพราะว่าความแก่ไม่ใช่สิ่งทีใครๆจะพึงรู้ได้ด้วยตา แต่เพราะเหตุที่อายุของผู้ถึงความแก่ ย่อมเสื่อมไป ฉะนั้น ความแก่พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้โดยผลุจาระว่า “ความเสื่อมอายุ (ทีมหา.อ. 1/389/394)

ความเสื่อมของอายุนั้นเป็นผลของชราหรือชรารูป ฉะนั้นสำนวนว่าความเสื่อมของอายุจึงเป็นสำนวนที่กล่าวถึงผลแต่หมายถึงเหตุคือความชรา เพราะชรานั้นสังเกตเห็นทางตาได้ยาก แต่เราสังเกตเห็นความชราได้จากความผมหงอก พันหลดเป็นต้น พระองค์จึงตรัสถึงความเสื่อมแห่งอายุ ข้อความนี้แสดงการเชื่อมโยงที่มีเหตุผลระหว่าง “ความชรา” ซึ่งเป็นนามธรรม และ “ความเสื่อมของอายุ” ซึ่งปรากฏในรูปของตัวอย่างเชิงกายภาพ เช่น ผมหงอก พันหลด การอธิบายเช่นนี้ช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจแนวคิดที่เป็นนามธรรมได้ง่ายขึ้น ตัวอย่างเช่น ผมหงอก พันหลด เป็นสิ่งที่สามารถสังเกตได้จริงในชีวิตประจำวัน ทำให้การให้เหตุผลดูสมเหตุสมผลและมีความสัมพันธ์กับความจริง

การใช้สำนวน “ผลุจาระ” ในที่นี้แสดงถึงการพูดถึง “ผล” (ความเสื่อมของอายุ) เพื่ออ้างถึง “เหตุ” (ความชรา) ซึ่งสะท้อนแนวคิดตรรกะของความสัมพันธ์เชิงเหตุผลแบบ Cause-and-Effect: ข้อสรุปนี้สมเหตุสมผลและสอดคล้องกับตรรกะแบบนิรนัย (Deductive Reasoning) เพราะเมื่อมี “ความชรา” ย่อมมี “ความเสื่อมของอายุ” ซึ่งแสดงถึงความสัมพันธ์ที่แน่นอนระหว่างเหตุและผล ข้อความนี้ใช้ตัวอย่างเชิงกายภาพ เช่น ผมหงอก พันหลด เพื่อเชื่อมโยงแนวคิดนามธรรมกับประสบการณ์ในชีวิตประจำวัน นี่เป็นการใช้ เหตุผลเชิงประจักษ์ (Empirical Reasoning) ที่ช่วยให้แนวคิดนามธรรมกลายเป็นรูปธรรมและทำให้ผู้ฟังหรือผู้อ่านสามารถเข้าใจและยอมรับข้อสรุปได้ง่ายขึ้น

ตัวอย่างนี้ช่วยให้ตรรกะของข้อความมีน้ำหนักและน่าเชื่อถือมากขึ้น เพราะสิ่งที่กล่าวถึงสามารถพบเห็นได้จริง หลังจากที่มีการอนุมานโดยอ้อมหรือซึ่งพระอรธกถาจารย์เรียกว่า อุปจาระ ปรากฏเป็นครั้งแรก แนวคิดนี้ก็ได้รับการพัฒนามาตลอดจนถึงยุคของภิกษุที่ปรากฏถึง 12 ประเภท ซึ่งผู้เขียนจะนำเสนอทั้ง 12 รูปแบบในบทความนี้ หลักคิดอุปจาระมีอยู่ว่า “พูดถึงสิ่งหนึ่งแต่หมายถึงอีกสิ่งหนึ่ง” หลักการตั้งชื่ออุปจาระก็คือพูดถึงสิ่งไหนก็เอาสิ่งนั้นไปตั้งเป็นชื่อ เช่น พูดถึงผลแต่หมายถึงเหตุก็ตั้งเป็นชื่อว่า “ผลุจาระ” พูดถึงเหตุแต่หมายถึงผลก็เรียกว่า “การณุปจาระ”

อุปจาระเป็นวิธีการอธิบายคำสอนโดยอ้อมหรือที่เรียกว่า เนยยัตถะ หรือ อมฺุขะ ดังนั้นแนวคิดเบื้องหลังในการสร้างวิธีการอุปจาระขึ้นมาก็เพื่อจะอธิบายข้อความที่ชวนสงสัยเช่น สมฺุโท มยา ทิฏฺฐโ (ข้าพเจ้าเห็นมหาสมุทรแล้ว) อาจชวนให้สงสัยได้ว่า ใครจะสามารถเห็นมหาสมุทรได้ทั้งหมด แต่เมื่อใช้รูปแบบการอนุมานแบบอุปจาระแล้วก็ทำให้ได้ทราบว่ เราเห็นมหาสมุทรบางส่วน คือเท่าที่จะเห็นได้ในขณะนั้น เป็นการพูดถึงทั้งหมดแต่หมายถึงบางส่วน (เอกเทศอุปจาระ)

วิธีการแบบอุปจาระนั้นไม่ปรากฏในอรรถกถายุคแรกคือ มหานิทเทศและจุพนิทเทศซึ่งเป็นผลงานของพระสารีบุตร แต่มาปรากฏในอรรถกถายุคพุทธศตวรรษที่ 10 เป็นต้นและเพิ่มจำนวนมาตามลำดับดังที่ได้แสดงมาแล้ว ก่อนที่ผู้เขียนจะเริ่มทำงานชิ้นนี้ได้มีข้อสันนิษฐานว่าพระเถระบางรูปได้พัฒนาวิธีการนี้มีจากภาษาสันสกฤตแต่เมื่อสืบค้นดูแล้วไม่ปรากฏการใช้อุปจาระในภาษาสันสกฤตเช่นกัน

ดังนั้นผู้เขียนจึงสันนิษฐานว่าพระเถระนิกายมหาวีหารคจะพัฒนาขึ้นมาเพื่ออธิบายคำสอนที่มีรูปแบบโดยอ้อมแบบนี้และคงได้มีการเรียนการสอนมาเรื่อยๆจนเพิ่มขึ้นจากการสังเกตจนพบรูปแบบมากขึ้นของพระเถระยุคหลัง

การอุปจาระ

การอนุมาณความหมายโดยอ้อมอย่างที 3 เป็นการกล่าวถึงเหตุแต่หมายถึงผล เรียกว่า การอุปจาระ ปรากฏในอรรถกถาสุตนิบาตเช่นกัน ดังมีข้อความว่า

อวิชชา ย ปภทนต์ติ เอตเมว จ อญญาวิโมกข์ อวิชชาปภทนต์สชาติ นิพพานํ นิสสาย ชาตต ตา การโณปจาเรน อวิชชา ย ปภทนต์ติ ปพรมิติ ฯ

ข้อว่า อวิชชา ย ปภทนต์ติ ความว่า ก็เรากล่าวว่าอัญญาวิโมกข์นี้ว่า “เป็นเครื่องทำลายอวิชชา” โดยการอุปจาระ เพราะอาศัยนิพพานกล่าวคือเครื่องทำลายอวิชชาเกิดขึ้น. (ขุ.สุ.อ. 2/1114/450)

คานานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในอุทยสูตร ซึ่งพูดถึงอุทยมาณพที่เป็น 1 ใน 16 มาณพผู้มาทูลถามปัญหาแก่พระพุทธเจ้า โดยอุทยมาณพได้ถามถึงอัญญาวิโมกข์ พระพุทธเจ้าจึงทรงตอบโดยตรัสถึงการทำลายอวิชชาที่เป็นเหตุของอัญญาวิโมกข์ ฉะนั้นพระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายคำนี้ว่าเป็นการพูดถึงเหตุคือการทำลายอวิชชาแต่หมายถึงผลคืออัญญาวิโมกข์หรือนิพพาน ซึ่งการอธิบายลักษณะนี้ได้รับการตั้งชื่อว่า การอุปจาระ ข้อความนี้แสดงให้เห็นตรรกะที่ว่า การทำลายอวิชชาเป็น เงื่อนไขจำเป็นสำหรับการบรรลุอัญญาวิโมกข์ดังนั้น การกล่าวถึง "การทำลายอวิชชา" สื่อถึงความหมายโดยนัยว่า "อัญญาวิโมกข์" เป็นผลลัพธ์ ข้อความนี้สะท้อนให้เห็นว่า การอุปจาระ เป็นวิธีที่เหมาะสมในบริบททางศาสนาและปรัชญา เนื่องจากช่วยสื่อสารแนวคิดนามธรรมคือการบรรลุอัญญาวิโมกข์หรือความหลุดพ้น เป็นแนวคิดที่ซับซ้อน การกล่าวถึงเหตุที่จับต้องได้ง่ายกว่า เช่น การทำลายอวิชชา ช่วยให้ผู้ฟังเข้าใจได้ดีขึ้น

ฐานูปจาระ

การอนุมาณความหมายโดยอ้อมอย่างที 2 ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาสุตนิบาตเป็นการอนุมาณถึงสิ่งที่อาศัยในสิ่งที่ถูกอาศัย เรียกว่า ฐานูปจาระ ดังข้อความว่า

วตฺถิโนติ มุตตสส ฯ ฐานูปจาเรน ปนตฺ “วตฺถิ”ติ วุตตํ ฯ

บทว่า วตฺถิโน (กระเพาะปัสสาวะ) ได้แก่ ปัสสาวะ. ก็บทว่า วตฺถิโน นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสโดยฐานูปจาระ (ขุ.สุ.อ. 1/197/279)

บทว่า วตฺถิโน นี้ พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่าเป็น ปัสสาวะ แทนที่จะเป็นกระเพาะปัสสาวะตามศัพท์ที่ปรากฏ วิธีการนี้เป็นวิธีการอธิบายที่เรียกว่า ฐานูปจาระ คือสำนวนที่กล่าวถึงสถานที่แต่หมายถึงผู้อาศัยคือกล่าวถึงกระเพาะปัสสาวะอันเป็นที่อาศัยแต่หมายถึงปัสสาวะซึ่งเป็นผู้อาศัย การใช้คำลักษณะนี้ก็ปรากฏในภาษาไทยเช่นกันดังประโยคที่ว่า “ศาลตัดสินโทษประหารชีวิต” อันที่จริงศาลเป็นสิ่งที่ก่อสร้างไม่สามารถตัดสินโทษใครได้ แต่เป็นตัวผู้พิพากษาซึ่งอยู่ในศาลต่างหากที่เป็นผู้ตัดสินโทษ

ฐานอุปจาระ

การอนุমানโดยอ้อมอย่างที 5 เป็นการกล่าวถึงผู้อาศัยแต่หมายถึงที่อาศัยซึ่งมีชื่อเรียกว่า ฐานอุปจาระ อันเป็นการกล่าวถึงฐานีซึ่งเป็นผู้อาศัยแต่หมายถึงฐานะคือที่อาศัยดังมีตัวอย่างในคัมภีร์ว่า

สตติปณฺขรํ กตฺวาติ สตติชคคาคาทิหตฺเถหิ ปุริเสหิ มลลฺลฺราชฺชนํ ภควโต ธาตุอรกขกรณํ
อุปฺลภกขณฺวเสนาหํ สตติหตฺถา ปุริสา หิ สตติโย ยถา “กุนฺดา ปจฺรณฺตี”ติ, ตาหิ สมฺนตโต รุกฺขาปนฺวเสนา
ปณฺขรปฺปฏิภาคตฺตา สตติปณฺขรํ (ที.สี.อภินวฎีกา. 1/1/77)

ชื่อว่า สตติปณฺขรํ กตฺวา (กระทำการแห่งหอก) ท่านกล่าวถึงการทำการอารักขาพระบรมสารีริกธาตุของพระผู้มีพระภาคเจ้าของเจ้ามัลละด้วยบุรุษผู้มีหอกและพระขรรค์เป็นต้นในมือโดยนัยพอเป็นเครื่องสังเกต.

ความจริง บุรุษผู้มีหอกในมือ ท่านกล่าวว่า “หอก” ดังอุทาหรณ์ว่า หอกยอมเที่ยวไป, กระทำการแห่งหอกเพราะคล้ายกับกรงโดยการใช้ให้รักษาโดยรอบด้วยหอกเหล่านั้น เหตุการณ์นี้เกิดคราวที่พระผู้มีพระภาคเจ้าปรินิพพานและได้รับการเผาพระสรีระจนเก็บพระธาตุมาเพื่อเตรียมแจกชั้นตอนเหล่านี้ทำโดยเจ้ามัลละเป็นผู้อำนวยการ เมื่อเก็บพระบรมสารีริกธาตุเสร็จแล้วเตรียมจะแจกก่อนจะแจกนั้นเจ้ามัลละก็ทรงให้ราชบุรุษยืนคุ้มกันรอบๆที่บรรจุพระธาตุโดยราชบุรุษยืนคุ้มกันนั้นถือทั้งหอกและพระขรรค์อยู่โดยรอบบริเวณนั้น พระอรธรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า ทำกรงแห่งหอก จากนั้นพระฎีกาจารย์ก็อธิบายประโยคนี้นี้ว่าหมายถึงราชบุรุษผู้อารักขาอยู่รอบๆ ไม่ใช่ทำกรงด้วยหอกจริงๆ โดยอ้างถึงตัวอย่างว่า กุนฺดา ปจฺรณฺตี (หอกยอมเที่ยวไป) อันมีความหมายที่แท้จริงคือคนถือหอกเที่ยวไปมาอธิบายข้อความว่า ทำกรงแห่งหอก ซึ่งการอนุमानโดยอ้อมรูปแบบนี้เรียกว่า ฐานอุปจาระ

คำว่า “หอกยอมเที่ยวไป” (กุนฺดา ปจฺรณฺตี) เป็นตัวอย่างที่ชัดเจนของฐานอุปจาระ เพราะหอกเองไม่สามารถเคลื่อนไหวได้คำนี้แท้จริง หมายถึง “บุรุษผู้ถือหอก” ซึ่งเป็นผู้ที่เคลื่อนไหวในทำนองเดียวกัน คำว่า “ทำกรงแห่งหอก” (สตติปณฺขรํ กตฺวา) หมายถึงการสร้างวงล้อมหรือการอารักขาโดยบุรุษผู้ถือหอกที่ยืนล้อมรอบ ไม่ได้หมายถึงการสร้างกรงจริง ๆ ด้วยหอก

คุณูปจาระ

การอนุমানความหมายโดยอ้อมอย่างที 8 มีชื่อว่า คุณูปจาระ เป็นสำนวนทางภาษาที่กล่าวถึงคุณลักษณะของคนหรือสิ่งของแต่หมายถึงบุคคลหรือสิ่งของที่ประกอบด้วยคุณลักษณะโดยตัวอย่างกล่าวถึงผ้าสีเขียว แต่ตัวอย่างอาจจะไม่ค่อยชัดเจนเท่าไรนัก ซึ่งท่านอาจารย์กล่าวว่า นีโลปโกฏี ผ้าสีเขียว (วชิรพุทธิ, 2565 : 286) ทั้งที่ท่านน่าจะกล่าวเพียงว่า นีล อหาร จงนำ (ผ้า) สีเขียวมา ก็จะเป็นการกล่าวถึงคุณลักษณะคือสีเขียวแต่หมายถึงเจ้าของคุณลักษณะคือผ้าที่บุคคลต้องนำมาตามคำสั่ง แต่ท่านกลับกล่าวทั้งสีเขียวอันเป็นคุณะ ทั้งผ้าอันเป็นคุณิ ทำให้ตัวอย่างไม่ชัดเจนเท่าไรนัก

คุณูปจาระ

การอนุमानโดยอ้อมอย่างที 12 มีชื่อว่า คุณูปจาระ คือสำนวนที่กล่าวถึงผู้มีคุณแต่หมายถึงคุณ สำนวนประเภทนี้เป็นสำนวนที่เกิดหลังสุดในบรรดาสำนวนอุปจาระ โดยท่านอาจารย์ญาณ

ชพระ (แลคัสยาตอ) เป็นผู้สังเกตเห็นแล้วบัญญัติขึ้นมาในคัมภีร์อนุทีปนีซึ่งท่านแต่งอธิบายปรมัตถทีปนี มีข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

“พุทธานุสสติ” ตี เอตถ พุทธสทโท คุณยูปจารวจน โทติฯ คุณิโน ทพพสส นามเน คุณานาคเหตุพพตตาดิ วุตตติ “พุทธานุสสติ อนุสสติ พุทธานุสสติ” ตีฯ (อนุทีปนี ข้อ 170)

พุทธ ศัพท์ ในบทว่า พุทธานุสสติ นี้ เป็นการกล่าวโดยอ้อมถึงผู้มีคุณ เพราะทััพพะ (บุคคล สิ่งของ) อันมีคุณถูกระบุคุณด้วยชื่อ เพราะเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า การระลึกถึงคุณของพระพุทธรูปว่า พุทธานุสสติ

คำว่า พุทธานุสสติ เมื่อพิจารณาตามศัพท์จะแปลว่าการตามระลึกถึงพระพุทธรูป แต่ความหมายจริงๆเป็นการตามระลึกถึงพระคุณของพระพุทธรูปผู้มี อิติปิโส เป็นต้นเสียมากกว่า ท่านจึงอธิบายเพิ่มเติมว่า การระลึกถึงพระคุณของพระพุทธรูปว่า พุทธานุสสติ

หมวดความสัมพันธ์ระหว่างส่วนกับทั้งหมด (Synecdoche)

เอกเทศอุปจาระ

การอนุมานความหมายโดยอ้อมอย่างที 6 คือการกล่าวถึงความหมายทั้งหมดของศัพท์แต่หมายถึงบางส่วนเท่านั้น เรียกว่า เอกเทศอุปจาระ คือการกล่าวถึงมหาสมุทรกว้างใหญ่ไพศาลสุดสายตาคือคนธรรมดาจะเห็นได้ แต่เห็นอยู่เพียงบางส่วนเท่านั้น มหาสมุทรทั้งหมดเป็นหมู่ (เอกเทศ) เพราะกว้างขวาง แต่มหาสมุทรที่เห็นด้วยตาเป็น ส่วนหนึ่ง (เอกเทศ) ของมหาสมุทร กล่าวถึง มหาสมุทรทั้งหมด (เอกเทศ) แต่หมายถึงส่วนเดียวที่ตามองเห็น คือ (เอกเทศ) ดังมีตัวอย่างในคัมภีร์ว่า

เตสุ อิมสมิ ฐานเน นิสสตตนิชชีวธมโม อธิเปโตฯ โส อตถโต ตโย อรูปิโน ขนธา เวทนาภขณโธ สลยญาภขณโธ สงฆารภขณโธติฯ

บรรดาอรธเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาธรรมที่ไม่ใช่สัตว์ไม่ใช่ชีวะในที่นี้. ธรรมดังกล่าวนี้ โดยความหมายได้แก่ นามธรรม 3 ประการคือ เวทนาขันธ สัญญาขันธและสังขารขันธ. (ขุ.ธ.อ. 1/1/23)

ข้อความนี้เป็นคำอธิบายบทว่า ธมมา ในคาลาว่า มโนปุพพคมา ธมมา คำว่า ธมม นั้นมีความหมายครอบคลุมหลายหลักในคัมภีร์อภิธาน์ปทีปิกาได้แสดงความหมายไว้ประมาณ 15 ประการด้วยกัน แต่ในคาลานี้เมื่อพิจารณาจากบริบทแล้วควรจะหมายถึงขันธ 5 เพราะกล่าวถึงใจอันเป็นหนึ่งในขันธ 5 ดังนั้นพระอรธกถาจารย์จึงอธิบายให้แคบลงเหลือเพียงขันธ 3 โดยตัดรูปขันธที่ไม่มีส่วนกับความนึกคิดไปและตัดวิญญาณขันธที่ถูกกล่าวในบทว่า มโนปุพพคมา (มีใจเป็นประธาน)

คำอธิบายนี้ใช้การอนุมานความหมายโดยอาศัยบริบทโดยคำว่า ธมม อันควรจะครอบคลุมทุกอย่างในโลกแต่ก็ถูกเจาะจงให้เหลือเพียงขันธ 3 โดยอาศัยบริบท เหมือนกับคำว่า บุรุษตัดต้นไม้ไม่ได้หมายถึงตัดต้นไม้ทั้งต้นแต่หมายถึงตัดบางส่วนของต้นไม้จนต้นไม้ล้มลงนั่นเอง ตัวอย่าง “บุรุษตัดต้นไม้” ที่กล่าวถึงการตัดบางส่วนของต้นไม้จนล้ม อาจไม่สอดคล้องกับการตีความคำว่า ธมมา ในที่นี้

สมบูรณ์ การตัดต้นไม้บางส่วนจนล้มเป็นกระบวนการที่ส่งผลต่อทั้งต้น แต่การตีความ ธมมา ให้เหลือเพียงขั้นที่ 3 เป็นเพียงการเลือกส่วนที่เกี่ยวข้องเท่านั้น ไม่ได้ส่งผลต่อคำว่า ธมมา ทั้งหมด ตัวอย่างควรสะท้อนถึงการเลือกบางส่วนของสิ่งที่ครอบคลุมทั้งหมดมากกว่าการเปลี่ยนแปลงลักษณะของทั้งสิ่ง เช่น การกล่าวถึง “ผลไม้ในตะกร้า” ที่อาจหมายถึงผลไม้บางชนิดเท่านั้น

เอกเทศุปจาระ

การอนุมานความหมายโดยอ้อมอย่าง 11 มีชื่อว่า เอกเทศุปจาระ เป็นสำนวนทางภาษาที่กล่าวถึงบางส่วนแต่หมายถึงทั้งหมด ในคัมภีร์ตถะซึ่งแต่งในราวพุทธศตวรรษที่ 18 ได้แสดงอุทธานของอุปจาระนี้ว่า สมุทโท มยา ทิฏฐโฐ เราเห็นมหาสมุทรแล้ว (ประมวลจุฬาสัททศาสตร์ 31 คัมภีร์, 2551: 486) ความหมายของประโยคนี้เหมือนกับได้เห็นมหาสมุทรทั้งหมดแต่ในความเป็นจริงเราไม่สามารถเห็นมหาสมุทรทั้งหมดได้ สามารถเห็นได้แค่บางส่วน ดังนั้นสำนวนนี้จึงเป็นการแสดงมหาสมุทรทั้งหมด (เอกเทศ) แต่หมายถึงมหาสมุทรที่เห็นได้อันเป็นแค่บางส่วน (เอกเทศะ) เมื่อพิจารณาถึงหลักการอุปจาระแล้วเป็นการยกตัวอย่างที่ไม่ถูกต้องเพราะเมื่อพูดถึงเอกเทศีแต่หมายถึงเอกเทศะ ควรจะตั้งชื่อว่า “เอกเทศุปจาระ” มากกว่า

พระอาจารย์ธัมมานันทมหาเถระ (2523) กล่าวว่า “เอกเทศุปจาระ คือ คำพูดที่กล่าวในบางส่วนอันใกล้เคียงหรือโดยรวม หมายความว่า กล่าวถึงบางส่วนหรือส่วนหนึ่ง (เอกเทศะ) แต่หมายถึงหมู่หรือ โดยรวม (เอกเทศี) เช่น ภตต ภูษติ กินข้าวอยู่ ไม่ได้หมายความว่ากินแต่ข้าว แต่กินกับข้าวไปด้วยพร้อม กัน ดังนั้น ข้าว (ภตต) จึงเป็นเอกเทศ แต่พอพูดถึงข้าวก็หมายถึงกับข้าวด้วย ดังนั้นข้าวและกับข้าวจึงเป็น เอกเทศี” การใช้อุปจาระนี้อาจไม่มีการระบุชื่อโดยตรงในคัมภีร์ แต่ในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบทมีการอธิบายลักษณะนี้อยู่ในคาถาที่ 168 ดังมีข้อความว่า

สุขุ เสตติ เทสนามตตเมต, เอวั ปเนตฺ ภิภาจจริยธมฺมํ จรฺนโต ธมฺมจารี อธิ โลเก จตุทฺธิ
อิริยาปเถสิ สุขุ วิหริตฺติ อตฺตโภา

ชื่อว่า สุขุ เสตติ นี้เป็นเพียงการแสดง (ตัวอย่าง) มีคำอธิบายว่า อนึ่ง เมื่อภิกษุประพฤติภิกษาจริยธรรมนั้นอย่างนี้ ชื่อว่า ประพฤติธรรม ย่อมอยู่เป็นสุขในโลกนี้โดยอิริยาบถทั้ง 4. (ขุ.ธ.อ. 2/168/155)

ข้อความนี้อธิบายบทว่า “ผู้ประพฤติธรรมย่อมนอนสบาย” ตามข้อความโดยตรงหมายถึงนอนสบายเพียงอิริยาบถเดียว แต่ความจริงผู้ประพฤติธรรมย่อมอยู่เป็นสุขทุกอิริยาบถ พระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายเพิ่มเติมว่าคำว่า นอนสบาย เป็นเพียงตัวอย่างในการแสดงธรรมเท่านั้นแต่ผู้ประพฤติธรรมย่อมจะมีความสุขในทุกอิริยาบถ

หมวดการเปรียบเทียบหรือเปรียบเทียบ (Analogy/Metaphor)

อภุพจาระ

การอนุมานความหมายโดยอ้อมอย่าง 4 เป็นการกล่าวถึงสิ่งที่ไม่ต่างกันให้เหมือนเป็นสิ่งที่ต่างกันอันมีชื่อว่า อภุพจาระ ข้อความที่ระบุว่าใช้วิธีการอธิบายแบบอภุพจาระนั้นได้ปรากฏในสาคาวรรคฎีกาว่า

อดทน สททสส อภโทปจารย์ กตวา คมภีรวจัน วุตตนติ อาห “คมภีรตถนติ อดถสเสว คมภีโรโต, น สททสสา (สคาถ.ฎี.บาลี 1/50)

ท่านกล่าวคำที่ลึกลับซึ่งโดยกล่าวอภโทปจารย์ของศัพท์ด้วยความหมาย (ของศัพท์) เพราะเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า “ความหมายอันลึกลับ” เพราะความหมายเท่านั้นที่ลึกลับได้ ไม่ใช่ศัพท์

คำอธิบายนี้สืบเนื่องมาจากคำอธิบายของอรรถกถาพระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สคาถวรรค ฎีกการสูตรว่า คมภีรตถนติ คมภีรตถอ บพวา คมภีร์ หมายความว่า ความหมายอันลึกลับ (ส.ส. 1/50/65) ซึ่งอรรถกถาตรงส่วนนี้เป็นส่วนอธิบายพระพุทธานุญาตของฎีกการสูตรว่า

คมภีร์ ภาสสี วาจ, ทุพพิชาน สุกุพพุธ;
กสส ตวั ฆมมมณณาย, วาจ ภาสสี อีทิส.

ท่านกล่าววาทะที่ลึกลับ ซึ่งรู้ได้ยาก เข้าใจได้ยาก ท่านรู้ธรรมของใครจึงกล่าวธรรมเช่นนี้ได้ (ส.ส. 15/50/65)

พระพุทธานุญาตนี้พระองค์ได้ตรัสว่า “วาทาลึกลับ” พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายความหมายที่พระองค์ประสงค์ว่าเป็น “ความหมาย” ต่างหากที่ลึกลับ ไม่ใช่ตัวศัพท์หรือวาทะเพราะวาทะหรือศัพท์ เมื่อว่าโดยปรมัตถ์คือสัททธรรม ซึ่งสัททธรรมนั้นไม่สามารถลึกลับได้ด้วยตัวของมันเอง แต่ต้องอาศัยความหมายของตัวศัพท์จึงจะสามารถตัดสินได้ว่าคำที่กล่าวออกมานั้นลึกลับหรือไม่ พระภิกษุจารย์ได้อธิบายต่อจากพระอรรถกถาจารย์ว่า คำศัพท์และความหมายนั้นไม่แตกต่างกันแต่พระอรรถกถาจารย์อธิบายราวกับทั้งสองเป็นคนละสิ่งกัน พระภิกษุจารย์จึงอธิบายคำนี้ว่าเป็นอภโทปจารย์ กล่าวคือสำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ต่างกันให้ดูเหมือนต่างกัน

คำพูดหรือศัพท์ (วาทะ) และความหมายของมัน (อรรถะ) โดยธรรมชาติไม่สามารถแยกออกจากกันได้ เพราะความหมายต้องพึ่งพาเสียงคำพูดหรือตัวหนังสือที่แสดงมันออกมา การที่พระอรรถกถาจารย์แยก “คำศัพท์” และ “ความหมาย” ออกจากกันเป็นการชี้ให้เห็นความสำคัญของ “อรรถะ” (ความหมาย) ว่าเป็นสิ่งที่ลึกลับมากกว่า “สัทท” (คำศัพท์หรือเสียง) แม้ว่าสองสิ่งนี้จะไม่แตกต่างกันโดยแท้จริง ในภาษาไทย เราอาจพูดว่า “บ้านหลังนี้อบอุ่น” ซึ่งไม่ได้หมายถึง “บ้าน” ที่มีอุณหภูมิอบอุ่น แต่หมายถึงความรู้สึกของผู้อยู่อาศัยบ้านและความรู้สึกอบอุ่นไม่ใช่สิ่งที่แยกจากกันจริง ๆ แต่การแยกช่วยให้ผู้ฟังเน้นที่ความรู้สึกมากกว่าตัวบ้าน

สทิสูปจาระ

การอนุมานความหมายโดยอ้อมอย่างนี้ 7 มีชื่อว่า สทิสูปจาระ คือ สำนวนอันกล่าวถึงคำสำหรับเปรียบเทียบแต่หมายถึงคำที่ถูกเปรียบเทียบ (กล่าวถึงอุปมานะแต่หมายถึงอุปเมษะ) การอธิบายด้วยการเปรียบเทียบมักใช้ในการอธิบายสิ่งที่เหนือประสบการณ์หรือเข้าใจได้ยากด้วยสิ่งที่อยู่ในประสบการณ์ เช่นที่พระนาคเสนเปรียบลักษณะของศีลซึ่งมองไม่เห็นด้วยตาเปล่าด้วยการไถ่ที่ดินให้เรียบ

เพื่อการสร้างบ้านเมือง (พระมหาธิติพงษ์ อดตมปญโญ, 2563 หน้า 76) การอนุমানโดยอ้อมประเภทนี้ปรากฏในคัมภีร์ปาจิตยาทีโยชนา ช่วงอธิบายติณวัตถการกอธิกรณว่า

“ติณวัตถการกอธิกรณ” ติ อิมินา สติสุปะจารี ทสเสติฯ (ปาจิตยาทีโยชนา. 212)

ท่านแสดงสติสุปะจาระด้วยบทว่า “เพราะเป็นเช่นกับการเอาหม้อกลับไว้”

คำอธิบายนี้สืบเนื่องมาจากการอธิบายพระวินัยปิฎก จุฬวรรคของพระอรรถกถาจารย์ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา อันเป็นคัมภีร์อธิบายพระวินัยปิฎก ว่า

ติณวัตถการเกณ วูปสมเยยาติ เอเตถ อิทํ กมมํ ติณวัตถการกอธิกรณ “ติณวัตถการโก” ติ วุตตํ ๑

ในประโยคที่ว่า พึงระงับอธิกรณด้วยติณวัตถการกวิธี นี้ กรรมนี้ ท่านเรียกว่า ติณวัตถการกะ เพราะเป็นเช่นกับการเอาหม้อกลับไว้ (วิ.จ.อ 3/212/369)

การระงับอธิกรณด้วยวิธีที่ชื่อว่าติณวัตถการกะมาในวินัยปิฎก จุฬวรรค โดยพระองค์ได้อนุญาตวิธีนี้ให้กับกลุ่มภิกษุซึ่งต้องอาบัติเล็กน้อยจำนวนมากแล้วเกิดการทะเลาะกันเริ่มจะเป็นวงกว้างเกรงว่าหากตั้งอธิกรณก็จะคุมความแตกแยกกันไม่อยู่ ซึ่งพระองค์ให้ภิกษุสวดประกาศให้ทุกรูปแสดงอาบัติตกทั้งหมดยกเว้นอาบัตินักและอาบัติที่เกี่ยวกับภคุหัทธ (วิ.จ. 6/212/326) การระงับอธิกรณลักษณะนี้คือการให้ภิกษุที่เกี่ยวข้องกับการทะเลาะเบาะแว้งปล่อยวางความผิดของฝั่งตรงข้ามเสีย ให้อภัยซึ่งกันและกัน อันมีลักษณะคล้ายนำบางสิ่งบางอย่างมากลับปัญหาไว้ ไม่ต้องสะสาง พระองค์จึงเรียกว่า ติณวัตถการกะ เพราะคล้ายกับการเอาหม้อมากลับบางสิ่งบางอย่าง พระฎีกาจารย์จึงอธิบายว่า ประโยคที่ว่า “เพราะเป็นเช่นกับการเอาหม้อมากกลับไว้” เป็นการอธิบายโดยใช้สติสุปะจาระ กล่าวคือ คำว่า ติณวัตถการกะ เป็นสัทิสะ เพราะทำให้ลักษณะของการระงับอธิกรณประเภทนี้ให้ชัดเจน แต่ผู้กล่าวต้องการสื่อถึงวิธีการระงับอธิกรณซึ่งมีลักษณะคล้ายการเอาหม้อมากกลับสิ่งของมากกว่า

ศัพท์มูลปะจาระ

การอนุমানความหมายโดยอ้อมอย่างที่ 9 มีชื่อว่า ตัทธิมุปะจาระ อุปจาระประเภทนี้มีความต่างจากอุปจาระที่ผ่านมา คืออุปจาระที่ผ่านมามีแนวคิดที่ว่า “กล่าวสิ่งหนึ่งแต่หมายถึงอีกสิ่งหนึ่ง” แต่อุปจาระนี้เป็นการกล่าวถึงสิ่งที่ไม่จริงให้เหมือนมีจริงดังที่คัมภีร์นยาสะยกตัวอย่างว่า สสวิสาณิ เขากระต่าย (วชิรพุทธิ, 2565 หน้า 286) เมื่อพิจารณาโลกความเป็นจริงกระต่ายเป็นสัตว์ที่ไม่มีเขา แต่มนุษย์เรามีมโนภาพของคำว่า “เขา” อยู่แล้วว่าเป็นอวัยวะที่งอกออกมาจากหัวคล้ายเขาโคหรือกระบือ เมื่อนำคำว่าเขามารวมกับคำว่ากระต่ายเราสามารถนึกถึงภาพสัตว์ประเภทนี้มีเขาขึ้นมาในใจได้ แต่ในความเป็นจริงเขากระต่ายนั้นเป็นสิ่งที่ไม่มีจริง แต่มนุษย์เราก็คงสามารถพูดให้ราวกับว่าเป็นสิ่งที่มีจริงได้ การใช้คำว่า เขากะต่าย ปรากฏครั้งแรกในอัญฐานชาดก อันมีข้อความว่า “เมื่อใดบันไดถูกสร้างขึ้นอย่างดีด้วยเขากะต่ายเพื่อใช้ขึ้นสวรรค์ได้ เมื่อนั้นเรากับเธอพึงอยู่ร่วมกันได้แน่” (ขุ.ชา. 27/80/298)

สมิปปุจฉาระ

การอนุมานความหมายโดยอ้อมอย่างนี้ 10 มีชื่อว่า สมิปปุจฉาระ เป็นสำนวนทางภาษาที่กล่าวถึงที่ใกล้เคียงแต่หมายถึงที่อยู่ไกล ในคัมภีร์ตถะ ซึ่งแต่งราวพุทธศตวรรษที่ 18 โดยอุจิปัญญ ยกตัวอย่างของอุปมาอุปไมยนี้ว่า คงคายัม สสสํ ติฏฐติ ชั่ววกล้ำตั้งอยู่ไกลแม่น้ำคงคา (ประมวลจุฬาสัททศาสตร์ 31 คัมภีร์, 2551, : 486) กล่าวว่าเป็นการพูดถึงแม่น้ำคงคาแต่หมายถึงที่ไกลคือฝั่งของแม่น้ำคงคา ผู้เขียนเห็นว่าการตั้งชื่ออุปมาอุปไมยนี้มีความสับสนอยู่ เพราะตัวบทว่า คงคายัม หมายถึงแม่น้ำคงคา แต่จุดประสงค์ของผู้กล่าวหมายถึงฝั่งของแม่น้ำคงคาอันเป็นที่ไกล ดังนั้นประโยคนี้พูดถึงแม่น้ำ (สมิปปิ) แต่หมายถึงฝั่งของแม่น้ำ (สมิปป) เมื่อนำหลักการตั้งชื่ออุปมาอุปไมยมาพิจารณาแล้ว อุปมาอุปไมยนี้ควรมีชื่อว่า สมิปปุจฉาระ (พูดถึงสมิปปิแต่หมายถึงสมิปปะ) อุปมาอุปไมยนี้มีการระบุถึงในคัมภีร์หลังพุทธศตวรรษที่ 18 อยู่ครั้งเดียวคือในคัมภีร์ปาจิตยาธิโยชนาว่า

“อิมินา ปริยาเยนา” ติ อิมินา เลเสน สมิปปุจฉาเรนาติ อตโถฯ (ปาจิตยาธิโยชนา ข้อ 667) ข้อว่า อิมินา ปริยาเยน ได้แก่ โดยนัยนี้ หมายความว่า โดยสมิปปุจฉาระ

ข้อความอธิบายนี้สืบเนื่องจากข้อความในอรรถกถาซึ่งอธิบายปาราชิกข้อที่ 4 ของภิกษุณีว่า “เฉชชา ลีลา เมถุนธมมปจฺจยาติ เอตถ อิมินา ปริยาเยน อตโถ เวทิตพฺโพฯ”

ในประโยคที่ว่า “มีมูลแห่งศีลวิบัติเพราะเป็นปัจจัยแก่การเสพเมถุน” นี้ พึงทราบความหมายโดยปริยายนี้ (วิ.ม.อ. 2/676/582)

ข้อความนี้อธิบายเสทโฆจนคากาอันกล่าวถึงเหตุผลแห่งการที่ภิกษุณีเพียงมีความกำหนดแล้วแต่ต้องบวชผู้กำหนดเป็นต้น พระองค์ถึงกับต้องปรับอาบัติปาราชิก ดังมีข้อความว่า “ผู้ไม่ได้เสพเมถุนกับหญิง ชายและบัณฑิต 3 จำพวกไม่เสพเมถุนในอวัยวะใดๆ แต่มีมูลแห่งศีลวิบัติเพราะเป็นปัจจัยแก่การเสพเมถุน ปัญหาข้อนี้ท่านผู้ฉลาดทั้งหลายคิดกันแล้ว” (วิ.ม.อ. 2/675/582)

ที่คัมภีร์ปาจิตยาธิโยชนาอธิบายว่าเป็นสมิปปุจฉาระเพราะว่าปาราชิกข้อที่ 4 ของภิกษุณีเป็นการปรับเนื่องจากการแต่ต้องตัวบวชโดยที่ที่มีความรู้สึกรู้กำหนดทั้งที่ยังไม่ได้มีการเสพเมถุน ปาจิตยาธิโยชนาจึงอธิบายเหตุผลต่อจากเสทโฆจนคากาที่ว่า “แต่มีมูลแห่งศีลวิบัติเพราะเป็นปัจจัยแก่การเสพเมถุน” โดยอธิบายว่าเป็นการพูดถึงการแต่ต้องตัวอันเป็นสมิปปะแต่หมายถึงเมถุนธรรมอันเป็นสมิปปิ การอธิบายลักษณะนี้จัดว่าถูกต้องตามแนวคิดอุปมาอุปไมย คัมภีร์นี้ไม่ได้อธิบายตามตัวอย่างที่ผิดพลาดของคัมภีร์ตถะ

สรุป

จากการศึกษาวิเคราะห์ “อุปมาอุปไมย” ทั้ง 12 ประเภท ที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา พบว่าการใช้อุปมาอุปไมยนี้ได้เป็นเพียงกลวิธีภาษาที่ใช้เพื่ออธิบายธรรมะอย่างคลุมเครือหรือเลี่ยงความตรงไปตรงมา หากแต่เป็นกระบวนการทางภาษาและเหตุผลที่มีโครงสร้างและตรรกะชัดเจน การจัดจำแนกอุปมาอุปไมยออกเป็น 3 หมวด ได้แก่ การเปลี่ยนชนิดความหมาย (Substitution), ความสัมพันธ์ระหว่างส่วนกับทั้งหมด (Synecdoche), การเปรียบเทียบ (Analogy/Metaphor) แสดงให้เห็นว่าโบราณ

จารย์ผู้รจนารอรรถาและฎีกามีแนวทางในการใช้ภาษาที่ลุ่มลึก และเข้าใจกลไกของการสื่อความนัยในระดับสูง

งานศึกษานี้เสนอว่า การใช้กรอบแนวคิดจากศาสตร์ โวหารภาพพจน์ (Figurative Language) และ ภาษาศาสตร์เชิงความหมาย (Semantic Pragmatics) สามารถช่วยทำให้การวิเคราะห์ภาษาธรรมในคัมภีร์มีความชัดเจน เป็นระบบ และสามารถเชื่อมโยงกับบริบททางวิชาการร่วมสมัยได้อย่างมีพลังมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในการอธิบายภาษาที่ซับซ้อน เช่น ภาษาอุปมา ภาษาธรรมหรือคำที่มีนัยอ้อม ซึ่งพบเป็นจำนวนมากในพระไตรปิฎกและคัมภีร์ประกอบ

เพื่อให้การตีความพระไตรปิฎกและคัมภีร์ชั้นรองของพระพุทธศาสนาเป็นไปอย่างแม่นยำ และเข้าใจง่าย งานวิจัยในอนาคตควร

1. ประยุกต์ใช้แนวคิดจากภาษาศาสตร์ ทั้งในด้าน โวหารภาพพจน์, อรรถศาสตร์ (Semantics) และ ศาสตร์แห่งการใช้ภาษา (Pragmatics) เพื่อถอดรหัสการใช้ภาษาของโบราณจารย์

2. เปรียบเทียบเชิงวิเคราะห์ ระหว่างโครงสร้างภาษาธรรมในคัมภีร์พุทธกับโวหารในวรรณคดีและวาทศิลป์ตะวันตก เพื่อขยายขอบเขตความเข้าใจในเชิงสากล

3. สร้างเครื่องมือหรือกรอบวิเคราะห์ (analytical framework) สำหรับใช้แปลและตีความคัมภีร์ที่มีการใช้อุปการอย่างซับซ้อน เช่น อรรถาธรรมบท, ฎีกาพระอภิธรรม หรือคัมภีร์นัยยะ

แนวทางเช่นนี้ไม่เพียงช่วยให้ภาษาธรรมกลายเป็นสิ่งที่เข้าใจได้ในบริบทสมัยใหม่ แต่ยังช่วยสานสะพานเชื่อมระหว่าง ภูมิปัญญาโบราณ กับ เครื่องมือทางวิชาการร่วมสมัย เพื่ออนุรักษ์และต่อยอดความรู้ในพระพุทธศาสนาอย่างลุ่มลึกและเป็นระบบต่อไป

เอกสารอ้างอิง

คณาจารย์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2555). วรรณคดีบาลี. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์รพีปกรณ์. *Journal of Modern Buddhist Studies*

ฉิมบาลเถระ. (2539). สภาธรรมคัมภีร์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน.

ฉิมมานันทเถระ, และ ทอง หงส์ลดารมภ์. (2523). อภิธรรมเป็นพุทธพจน์แท้และสำนวนภาษาในพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์อภิธรรมโชติกวิทยาลัย.

ประมวลจุฬาสัทศาสตร์ 31 คัมภีร์. (2551). นครปฐม: โรงพิมพ์ซีเอไอเซ็นเตอร์.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 6 วินัยปิฎก จุฬวรรค. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 15 สุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย สภาธรรม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 27 สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ชาดก. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2556). อรรถกถาภาษาไทย เล่ม 1 วินัยปิฎก มหาวิงค์.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2556). อรรถกถาภาษาไทย เล่ม 1 สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2556). อรรถกถาภาษาไทย เล่ม 1 สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตนิบาต.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2556). อรรถกถาภาษาไทย เล่ม 1 สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2556). อรรถกถาภาษาไทย เล่ม 2 สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบท.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2556). อรรถกถาภาษาไทย เล่ม 2 สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย สุตนิบาต.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2556). อรรถกถาภาษาไทย เล่ม 3 วินัยปิฎก จุฬวรรค. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- วชิรพุทธิเถระ. (2566). นยาสปกรณ์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ประยูรสารไทยการพิมพ์.
- ญาณภาวิงษ์สมาเถระ. (2536). สีสักขินธวรรค อภินวฎีกา. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน.

